

VOLT-E VAGY SEM?

TRAUMATIKUS TÖRTÉNÉS ÉS TÖRTÉNETI ELBESZÉLÉS¹

BOLGÁR DÁNIEL

A fost sau n-a fost? – azaz: *volt-e vagy sem?* Ez a címe Corneliu Porumboiu 2006-ban forgatott filmjének. A történet a pokol tornácán, a moldvai Vasluiiban, a helyi televízió lerobbant stúdiójában játszódik, ahonnan élő adásban sugároznak egy beszélgetést annak apropóján, hogy tizenhat éve tört ki Bukarestben a forradalom. A műsor egyetlen kérdés körül forog: volt-e forradalom Vasluiiban vagy sem? A stúdióban egy műsorvezető és két szemtanú próbál felelni a kérdésre, akik az én olvasatomban a múlt ábrázolásának három különböző útját képviselik. A műsorvezető néhány ordas közhelyet elővezetve rögtön az adás kezdetén amellel foglal állást, hogy a múlt felfejtése annyiban jogosult, amennyiben a közösséget hozzásegíti traumái feldolgozásához.

Itt azonban álljunk meg egy pillanatra, és had rögzítsem, mit értek egy kollektivum számára traumatikus történelem. Hosszabb fejtegetés helyett egyszerűen átveszem Kisantal Tamás meghatározását *Túlélő történetek* című kötetéből, amely pontosan reprodukálja a fogalom történettudományos szövegekben általános jelentését. Eszerint traumatikus történelem az, ami „egy közösség számára nem integrálható problémátlanul valamilyen már adott identitásképző és -alátámasztó elbeszélésbe, mivel már maga az esemény megtörténte megkérdőjelezi egy ilyen narratívum létjogosultságát”.² A történettudományos diskurzusban ennek paradigmatis példái az első világháború és a holokauszt, mert nem tehetők részévé a Nyugat haladásként, civilizálódásként felfogott története elbeszélésének, legalábbis köznapias formájának. Az integrálhatatlanságból két dolog következhet. Az egyik lehetőség az, hogy a trauma lappang, tehát a közösség identitása érvénytelen marad, tagjai nem annak gondolják magukat, akik valójában. A másik pedig az, hogy a közösség az addigi narratívumot és ezzel önazonosságát feladja, s egy másikra, érvényesre cseréli, így utalva vissza a traumatikus történetet a jelenből a múltba.

A vasluii tévé műsorvezetője, Jderescu pontosan ez utóbbit tartja elérhetőnek a „volt-e vagy sem forradalom Vasluiiban?” kérdés megválaszolásával. Az

az ő szörnyű – de a stúdióbeszélgetés előtti események alapján indokolt – sejtése, hogy a vasluiiak nem azok, aminek mondják magukat, nem az a szabadságszerető, bátor közösség, amely azt meséli magáról, hogy szembeszállt a diktátorral – ezzel kívánja Jderescu szembesíteni nézőit. Ahogy ő mondja, tisztázni kell a múltat, vagy ahogy mások szokták mondani: szembe kell nézni a múlttal „az igazság és mindannyiunk érdekében”. A beszélgetés közben hamar kiderül, hogy a vasluiiak saját magukról szóló elbeszélésének hitelességét úgy lehet ellenőrizni, ha kiderítik, vajon 1989. december 22-én 12 óra 8 perc, vagyis Ceaușescu menekülésének pillanata *előtt* kezdődtek-e a helyi megmozdulások, akár csak egy perccel is,³ mert ha csak utána, akkor azonnal semmivé foszlik a forradalmi narratíva.

A stúdióvendégek közül elsőként a helyi középiskola alkoholista történelemtanára, Manescu szólal meg, aki épp úgy jár el, ahogy egy történész szokott: mit sem törődik azzal, hogy igazolja, valóban megtörtént-e az, amit ő megtörténtnek gondol. Ehelyett azt, amit megtörténtnek vesz, szelleme teherbírásiának megfelelően, időbeli és térbeli kontextusába helyezi, figuratív nyelvet használ, építgeti, cifrázza a hősi elbeszélést, méghozzá – természetesen – saját személyét a vasluii forradalom középpontjába helyezve. Azaz jelentéssel ruházza fel a történelemet, történelmet alkot. A műsorvezető azonban folyton megakadályozza értelmezése kifejtésében, mert ő csakis azt akarja megtudni, hogy az események megtörténtek-e, vagyis 12 óra 8 perc előtt ment-e ki Manescu professzor a város főterére tüntetni vagy később. A tanár azt állítja, hogy korábban, a betelefonálók azonban mind mást mondanak. Manescu eleinte igyekszik racionálisan érvelni velük szemben, kalkulál, de hamar ráébred, hogy nem tudja bizonyítani igazát, bár a betelefonálók sem tudják alátámasztani a sajátjukat. A műsorvezető és a tanár közötti kommunikáció végül megszakad, nem tudják kideríteni, mi történt valójában.

A másik vendég, Piscoci úr viszont nagyon is meg tudja mondani. Azon a napon összeveszett a feleségével, ám engesztelésül lopott neki virágot, mert a piacon nem tudott venni, aztán *Tom és Jerry*-t nézett. Az öregúr sajátos, csupán elgondolható, mintsem megvalósítható módon ábrázolja a múltat: úgy meséli el, ahogy megtörtént, legfeljebb krónikaszerűen összefűve a történelemet. Piscoci számára nyilván nagyon is sok értelme van mindannak, amit elmond, de ez a vas-

1 ■ Köszönöm Kisantal Tamásnak, hogy megoszthattam vele az e tanulmány írása során felmerülő kérdéseimet és aggodalmait. A tanulmány az OTKA NK 81636. számú *Történelem – médium – nyilvánosság* című projektjének keretében készült.

2 ■ Kisantal Tamás: *Túlélő történetek. Ábrázolásmód és történetiség a holokauszt művészetében*. Kijárati, Bp., 2009. 35. old.

3 ■ Erre utal a film angol címe is: *12:08 East of Bucharest*.

lúikkal és az identitásukat veszélyeztető, vagyis traumatikus történéssel nincs semmilyen összefüggésben. A stúdióban ülők elbóbiskolnak, egyetlen telefonáló sem jelentkezik, az öregúr monologizál, a műsor unalomba fullad. Azaz a mimetikus kísérlet kudarcot vall, a valóságból nem fejlík ki semmiféle jelentés.

A tanár nem tudja, mi történt, de ahhoz, ami állítólag történt, jelentést fundál ki – ez minden történetíró gyakorlata. Piscoci úr tudja, mi történt, de nem eszel ki semmit, csak elénk tárja a történéseket a maguk valójában – ez a legtöbb történetíró, jelesül a realista előfeltevésekkel dolgozók nem reális önképe. A műsorvezető viszont csakis a történések a közönség jelenére gyakorolt hatása felől hajlandó olvasni a múltat – így gondolják el magukat a történések olyankor, amikor a mesterségükből fakadó társadalmi felelősségre és az abból adódó nélkülözhetetlenségükre hivatkoznak.

A filmes fikcióban szépen elválík egymástól e három történeti szerep, amelyek párbeszéde vagy inkább párbeszédre képtelensége alkalmatlannak bizonyul a trauma feldolgozására. A valóságban azonban, főképp XX. századi események kapcsán, e három funkciót igen gyakran egyszerre óhajtja betölteni a historikus. Vajon nem fikciós körülmények között is akadályozzák egymás érvényesülését ezek a szerepfelfogások? Milyen következményekkel jár a történelmi elbeszélésre nézve, ha a történész magára vállalja a trauma feldolgozásának vagy legalább a feldolgozás kikényszerítésének terhét?

A TRAUMA REPREZENTÁLÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI

Szerencsére nem vagyunk teljesen magunkra hagyva, amikor ezeket a kérdéseket fogalmazzuk meg. Régóta folyik polémia a traumatikus történések, mindekelőtt a holokauszt és a történelmi reprezentáció viszonyáról.⁴ Bártran kijelenthető, hogy a holokauszt manapság kitüntetett terepe a történelemelméleti fejlemények tesztelésének. Nem mondanám most fel, miért kapott Hayden White narrativista történelemelmélete fészerepet ebben a vitában,⁵ csak rögzítem, mire jut végül White: a XX. századi traumatikus eseményeket a hagyományos történetírói eljárásokkal nem sikerül cselekményesíteni. A XX. századi tapasztalat XX. századi írásmódot kíván, mert ezek az eljárások a reprezentáció korlátaira irányítják a figyelmet, és épp ez a modern események lényege: olyasmik, amik korábban elképzelhetetlenek voltak, vagyis hiteltelemtítk azt az elképzelést, hogy a történelem problémamentesen elbeszélhető, szakadatlan folyamat. White egyik írásában Barthes-ra hivatkozva az intranzitív (mediális) írásmódot ajánlja a történészek figyelmébe,⁶ másutt pedig arra jut, hogy minden modern és posztmodern írástechnika megfelel a célra.⁷

Vegyük észre, hogy White nem egészen úgy képzeleli el a traumatikus történéssel foglalkozó történetészt, mint amilyenek a vaslúii tévéstúdióban ülők voltak. Ó úgy gondolja el a historikust, mint akinek az a cél-

ja, hogy a traumatikust traumatikusként legyen képes ábrázolni (pontosabban traumatikusként legyen képtelen ábrázolni), míg a – mondjuk így – Jderescuiánus történetíró törekvése az, hogy a traumatikust mint traumatikust eltörölje. White-nál a trauma a történelmi narratívához képest külsődleges tényező: a traumával az ő gondolatmenetében csak az elbeszélésen kívül történik ez vagy az; a Jderescu-típusú történésnél viszont az elbeszélés során. Az egyik történetet a traumáról szól, a másikban a traumával történik valami. Az egyik csak meg akarja mutatni, a másik meg is akarja szüntetni. A trauma feldolgozását célzó történeti elbeszélés cselekményébe tehát a trauma befurakszik, és – előre bocsátom – mindent összezavar.

Egyik – eredetileg a *New York Review of Books*-ban megjelent – esszéjében⁸ a geertzi sűrű leírás módszerével történeti anyagot végzett kísérleteiről ismert⁹ Robert Darnton egész irányzatot kreál a Jderescuiánus ambíciójú munkákból, melyet hol incidens-történet, hol incidenselemzés néven ünnepel, és úgy gondolja, hogy e munkák közül a legfontosabb Jan Gross *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása* című könyve, amely most elemzésem középpontjában áll.¹⁰ Darnton abból indul ki, hogy a történelmi traumák történettudományos feldolgozására jelentékeny olvasói igény mutatkozik, amelyet egyre több történész úgy igyekszik kielégíteni, hogy „egyszerre két regiszterben dolgozik”: egyfelől igen meggyőző

4 ■ Ezt összefoglalja Gyáni Gábor: A 20. század mint emlékezteti „esemény”. *Forrás*, 41 (2009), 7–8. szám, 6–13. old.

5 ■ Erre lásd Braun Róbert: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Osiris, Bp., 1995.; Saul Friedlander (ed.): *Probing the Limits of Representation. Nazism and the „Final Solution”*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts–London, 1992.; Kisantal: *i. m.* és „... egy tömegmészárlásról mi értelmes dolgot lehet elmondani?” *Az ábrázolásmód mint történelemkonceptió a holokauszt-irodalomban*. University of Jyväskylä, Jyväskylä, 2006.

6 ■ Hayden White: A történelmi cselekményesítés és az igazság problémája. Ford. John Eva. In: uő: *A történelem terhe*. Szerk. Braun Róbert. Osiris, Bp., 1997. 251–278. old.

7 ■ Hayden White: A modern esemény. Ford. Scheibner Tamás. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. L'Harmattan-Atelier, Bp., 2003. 265–286. old.

8 ■ Robert Darnton: Egyik este. Ford. Baticz Attila. *BUKSZ*, 16 (2004), 3. szám, 282–287. old.

9 ■ Lásd Robert Darnton: *Lúdanyó meséi és más tanulmányok*. Ford. Merényi Ágnes. General Press, Bp., [2010].

10 ■ Jan T. Gross: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*. Új Mandátum – Max Weber Alapítvány, Bp., 2004.

11 ■ Felmerül a kérdés, hogy vajon miért beszél Darnton – és fordítója – incidensekről események helyett. Mivel Darnton az incidenselemzést a régi vágású eseménytörténet és a strukturákra tekintő társadalomtudományos történetírás közé helyezi (vö. Egyik este, 282–283. old.), feltehető, hogy az esemény fogalmának történettudományos jelentését sokáig meghatározó, Seignobos, Simiand és más urak közötti századfordulós vita kontextusából igyekszik kiszakítani az újonnan „felfedezett” irányzatot, ezért alkalmazza az incidens kifejezést. Az előbbi vitapartner a nemzeti politikatörténet-írás álláspontját alapozta meg, amely történelmi eseményként mindekelőtt a nagy férfiak nagy tetteit ismeri el mindmáig, az utóbbi a tudományos vizsgálódásra méltatlan esetlegest, véletlenszerűt, pillanatnyit értette eseményen, és a mozdulatlan struktúrával állította szembe, amivel a társadalomtörténeti látásmódot, az *Annales* programját előlegezte meg. – A vitáról l. François Simiand: *Történeti módszer és társadalomtudomány*. Kritikai tanulmány

részletességgel mutatja be a traumatikus történetét, tehát az – általában véres – incidenst,¹¹ másfelől – és ez a lényeg – ugyanilyen figyelmet fordít az incidens közösségi értelmezéseire, a többnyire a nemzeti identitást meghatározó elbeszélésekben, a nemzeti emlékezetben kijelölt helyére. Az incidenstörténetek tehát nem egyszerűen elmondják egy traumatikus történet történetét, mindenféle tekintet nélkül a történet különleges jellegére, hanem a traumatikus történet mint traumatikumot, tehát egy kollektívum önazonosságát veszélyeztetőként és feldolgozandóként építik be szövegeikbe, vagyis a legkevésbé sem tartózkodnak attól, hogy munkájukkal maguk is hozzájáruljanak a nemzeti önismeret javításához. Darnton ezt az incidenstörténeti megközelítést problémamentesnek véli, jelentős metodológiai újításként értékeli, és nagy tudományos, illetve közönségsikert jósol az ide sorolható munkáknak.

Mielőtt kipróbáljuk egy szövegen, jogosult-e Darnton diadalittassága, felhívnam a figyelmet az incidenstörténeti elbeszélés néhány, a darntoni meghatározásból logikailag következő sajátosságára. Az első megjegyzésem arra a regiszterre – voltaképpen elbeszélésre – vonatkozik, amelyben a történet immár nem traumatikus eseményként a helyére kerül a nemzeti emlékezetben. Ebben az incidenstörténeti műben elmondott történetben magára az incidenstörténeti műre van osztva a trauma eltörlésének a szerepe,

Lacombe, illetve Seignobos urak újabban megjelent könyveinek apropóján. Ford. Takács Ádám. In: *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Szerk. Benda Gyula – Szekeres András. L'Harmattan-Atelier, Bp., 2007. 33–73. old.; Takács Erzsébet: Egy vita története. A szociológusok és történészek viszonya a fin de siècle Franciaországban. *Korall*, 2005. 19–20. szám, 5–36. old. Arról, hogy miként vált érvénytelenné mostanra a szembenállás a történelmi esemény fogalmát illetően: Szeberényi Gábor: Lehet-e az esemény tudományos kategória? Az esemény-fogalom történetelméleti megítéléséről. In: *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. A „Történelem – Társadalomtudományok” konferencia anyagai*. Szerk. Szekeres András. L'Harmattan, Bp., 2002. 200–201. old.

12 ■ Gross művét a mikrotörténelem szempontjából elemzem több más szöveg mellett itt: Bolgár Dániel: Incidenstörténelem és mikrotörténelem. In: *Másodfokú mikrotörténelem*. Szerk. Papp Gábor – Szijártó István. L'Harmattan, Bp., 2010. [megjelenés előtt]

13 ■ A recepcióról angolul: Antony Polonsky – Joanna B. Michlic (eds.): *The Neighbors Respond. The Controversy Over the Jedwabne Massacre in Poland*. Princeton University Press, Princeton–Oxford, 2004.; Natalia Aleksiu: Polish Historians Respond to Jedwabne. In: Robert Cherry – Orla Annamaria-Bukowska (eds.): *Rethinking Poles and Jews. Troubled Past, Brighter Future*. Rowman & Littlefield, 2007. 169–188. old. A lengyelországi vita néhány tétele magyarul is megjelent: A Jedwabne-vita. Lengyelek, zsidók. [Válogatás]. Szerk. Pályi András. *Beszélő*, III. folyam. VI (2001), 5. szám, 78–108. old.; Jair Seleg: Jedwabne. Ford. Deák Kinga; és Katarzyna Wiecezorek: Szomszédok. Ford. Pályi Sándor Márk. *Múlt és Jövő*, 2001. 2. szám; Adam Czarnota: Az amnéziás lengyelek. Jan Thomas Gross lengyel fogadtatása. Ford. Andor Mihály. In: Gross: *i. m.* 166–192. old. A magyarországi recepcióról: Deák István: Bolgár életmentők, Jehova Tanúi és a jedwabnei gyilkosok. In: uő: *Hitler Európája. Tanulmányok*. Új Mandátum, Bp., 161–172. old.; Gyáni Gábor: Emlékezés és felejtés mint politikai stratégia. *Kritika*, 35 (2006), 9. szám, 6–9. old.; Varga Abraham: Áldozatok és tettesek. *Múltunk*, 51 (2006), 2. szám, 285–293. old.

ennek kell megoldania a bonyodalmat: azaz nem is magából a történetből válik esemény, hanem abból, hogy a történész nyilvánosságra hozza a történetet. Nincs ebben semmi szokatlan, a tudományos szövegekben hemzsegnek az efféle elbeszélések. Megnéztem néhány írásomat, és mind így kezdődött: kedves tudósok, ti eddig azt és azt gondoltátok, most pedig el fogjátok olvasni ezt a szöveget, minek következtében ettől fogva ezt és ezt fogjátok gondolni, ezután pedig elkezdődik egy másik elbeszélés, amely közli az új ismereteket. Ha szabad mondanom: az egyik elbeszélés a másiknak a hatástörténetét írja – ha nem tévedek, ez az alapmodellje minden tudományos vagy nem tudományos revizionista szövegnek.

Am az a bökkenő, hogy az incidenstörténetben a trauma feldolgozásáról szólnon kívül nem lehet más elbeszélés. A trauma feldolgozásának feltétele, hogy a traumatikus történet csakis a trauma feldolgozásáról szóló elbeszélésben legyen megértve, ott váljon eseménnyé mint a történet nyilvánosságra hozása, ne pedig megtörténéseinek közvetlen tér- és időbeli kontextusában. Különben nem lenne igaz, hogy a trauma olyasmi, ami eladdig elképzelhetetlen volt. Amiről eddig azt állítottuk, hogy traumatikus, arról most kiderülne, hogy a történelem rendes menetébe illeszkedik. Hiába erősködik tehát Darnton, nem lehet két regiszter: ha az egyik elbeszélés van, akkor – logikailag – a másik biztosan nincs. Vagy egy múltbeli történetet kerekítünk a történet köré, vagy a trauma feldolgozásának jövőbe nyúló történetét meséljük el, a két megoldás egymást kölcsönösen hitelteleníti. Az incidenstörténeti programba tehát eleve be van építve az az ellentmondás, amely egy történet szokásos elmesélése és a trauma feldolgozásának ambíciója között feszül.

SZOMSZÉDOK

Hogyan lehet feloldani ezt a szükségszerűen jelentkező feszültséget, és annak melyek a buktatói? Mit lehet mondani egy traumatikus történetről, ha egyszer szigorúan tilos elbeszélni? Ezt kísérlem meg feltárni végre egy konkrét szövegben, Gross *Szomszédok* című művében.¹² Egy szöveg teljesítményének felmérésére persze csak az egyik lehetőség, hogy magát a szöveget vizsgáljuk. Magától értetődő lenne a mű hatástörténetéből kiindulni, vagyis abból, hogy ez az ellentmondásosság miképp problematizálódik, problematizálódik-e egyáltalán a recepcióban. Vagy pontosabban fogalmazva: mások *Szomszédok*-olvasatáról adott értelmezésem minden bizonnyal legalább annyira reprezentatív volna, mint a saját *Szomszédok*-olvasatom. A szóban forgó munkának azonban főképp Lengyelországban, de azon kívül is olyan roppant terjedelmű (és jelentőségű) közéleti és szaktudományos visszhangja volt,¹³ hogy itt meg sem próbálok utalni mások interpretációira, ezért tisztán narratológiai, nem pedig történeti problémaként fogom fel a *Szomszédok* incidenstörténeti teljesítményének meghatározását.

A Gross figyelmét felkeltő történet így fogalmaz-nám meg: egy lengyelországi porfészekben, a Molotov–Ribbentrop-paktum szerint a Szovjetuniónak jutó Jedwabnéban 1941. július 10-én, nem sokkal az után, hogy a Wehrmacht megtámadta a Szovjetuniót, és Białystok térségét is elfoglalta, megölik a falu kétharmadát. És hogy mi ebben a traumatikus? Hogy a falu – zsidó – kétharmadát nem a németek, hanem a falu egyharmada, a lengyel szomszédok ölték meg. 1949-ben a lengyel „ÁVH” íomzai kirendeltsége pert indított „Ramotowski és társai”, tehát huszonkét jedwabnei férfi ellen amiatt, hogy a németeknek (!) segítséget nyújtottak a zsidók meggyilkolásában. Ennek a pernek az iratai, illetve néhány túlélő háború utáni vallomásai képezik Gross forrásait.

A paratextus azt ígéri, hogy a textusból a jedwabnei zsidók kiirtását fogjuk megérteni. Hogy mit jelent egy történet megértése? – ez a kérdés bonyolult. De talán meg lehet határozni egy minimumát, amely nélkül biztosan nem lehet beszélni megértésről vagy akár csak valahogyan értésről. A könyv címe és a hecc kedvéért vegyük mintának a *Szomszédokat*, úgy értem a teleregényt, és nézzük meg, hogyan értünk meg ott egy váratlan fordulatot a cselekményben. Tegyük fel, hogy néhány tízezer rész után, anélkül hogy egyetlen néző is számított volna rá, a lépcsőházban lakók egyik fele megöli a másik felét. Mondjuk, hogy a teleregénybeli halottak között van Mágénheim doktor, akire Vágási Feri rágyújtotta a lakását. Egy valóságosan talán nem is létező, csak logikailag szükségszerű pillanatra az, amit kerek történetnek, értelmesnek látunk az előbb, most pusztán múltnak, azaz zavarosnak, értelem nélkülinek tetszik majd. Nem tart azonban sokáig bizonytalanságunk, mivel abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy láttuk az előző részeket, és megnézhetjük a következőket is, így utólag létrehozhatunk a cselekményről egy olyan értelmezést, amelyben már minden a gyilkosság felé mutat. Az addig lényegtelennek tűnő most fontos jelentést hordozónak mutatkozik. Észrevesszük Mágénheim nevének idegen hangzását, eszünkbe ötlük, hogy orvos, amiatt feltételezésekre bocsátkozunk felekezeti hovatartozásáról, amiből már következik, hogy felmerül bennünk az a kérdés is, vajon Vágási nem két s-sel és y-nal írja-e a nevét. Vágási panaszkodását a magas benzin- és gyufaárakra a gyilkosság előtti epizód végén pedig immár nem pusztán állampolgári elégedetlenségnek, hanem a gyilkosságra vonatkozó cinikus előreutalásnak fogjuk tartani. És így járunk el a gyilkosság után következő részeket nézve is, csak azokban visszautalásokra fogunk lelni. Vagyis ahhoz, hogy a július 10-i mészárlást megérthessük, időbeli távlatra van szükségünk, tudnunk kell, mi történt előtte és utána, hogy asszociációkat alakíthassunk ki.

Találunk-e ilyet a könyvben? Jedwabne régmúltjáról és természeti viszonyairól egy „fényeseleknit” olvashatunk. Kapunk még egy időhöz köthetetlen, egy emlékkönyvből átvett idillt a jedwabnei zsidók életéről, végül ugyanebből az emlékkönyvből két-három,

egymással szöges ellentétben álló visszaemlékező megállapítást a zsidó és lengyel szomszédok kapcsolatról. Ez a meglehetősen sovány anyag azonban arról a jedwabnei zsidó közösségről szól, amelynek tagjaival lényegében nem találkozunk többször a könyvben, hiszen ők július 10-én meghaltak, és a kötet nem is az ő szenvedéseikről, hanem az elkövetők által elszenvedett traumáról szól. A jedwabnei lengyelekről semmilyen információt nem kapunk 1939-ig, és akikről azután kapunk egy keveset (azt, hogy miként kollaboráltak a szovjetekkel), azok nem azok, akik megölték a zsidókat. Márpedig egy elbeszélésnek nem elegendő egy elmúlt állapotra utalnia, hogy megérthessük a történetet. Ehhez – amint Danto fogalmaz – „a változás alanyának egy elmúlt állapotára”¹⁴ kell utalnia. És ugyanez a helyzet a vérengzés utóéletéről közölt értesülésekkel is. A szöveg tehát nem biztosít nekünk időbeli távlatot, nem alakíthatunk ki asszociációkat, a vérengzés nincs elbeszélésbe ágyazva. Gross maga is tagadja, hogy könyve alapján bárki megérthette volna, miért ölték meg a lengyelek azon a napon a jedwabnei zsidókat (17. old.). Mintha a teleregény úgy kezdődne, hogy Vágási Feri – akiről fogalmunk sincs, hogy kicsoda – lehajol egy gyufával, a láng fellobban, és ezzel vége is a „sorozatnak”.

Persze ez azért némiképp túlzás. A mészárlás, melyet az imént egyetlen történetnek tekintettünk, egyáltalán nem valamilyen elemi dolog, hanem maga is belső időbeliséggel rendelkezik, sok-sok történet időben egymást követő sorozata.¹⁵ A könyv tehát inkább olyan hatással van a befogadóra, mintha a teleregényt a vérengzős epizóddal kezdenénk nézni, aztán soha többet nem vetítenék egyetlen részt sem. Nincs itt mód ismertetni, július 10-én a gyilkolás kakofóniájától hogyan jutottak el a jedwabniek addig, hogy rendezetten egy csűrbe tereljék a zsidókat, lelcsolják az épületet petróleummal, majd meggyújtják. Legyen elég annyi, hogy Gross maga is kibont bizonyos – meglehetősen triviális – jelentéseket az események sodrásából (felfedezi például a bír-
vagyat¹⁶ és valamiféle pogromtradíciót is a gyilkolás

14 ■ Arthur C. Danto: A narratívák szerepe a történeti magyarázatban. Ford. Marno Dávid. In: Kisantal (szerk.): *i. m.* 61. old.

15 ■ Az esemény fogalmának homályosságára, elemi mivoltának indokolatlan feltételezésére l. Louis O. Mink: Az elbeszélő forma mint kognitív eszköz. In: Kisantal (szerk.): *i. m.* 128–129. old.

16 ■ Ismerteti és a holokausztot „rablőgyilkosságként” interpretáló irányzatot bírálja Gyáni Gábor: Helyünk a holokauszt történetírásában. *Kommentár*, 2008. 3. szám, 15–18. old.

17 ■ Zygmunt Bauman: *A modernitás és a holokauszt*. Ford. Greskovits Endre. Új Mandátum – Max Weber Alapítvány, Bp., 2001. különösen 127–211.

18 ■ Egy trauma történetirői feldolgozása persze nemcsak narratológiai kérdéseket vet fel, hanem reprezentatívási problémákat is. Megfigyelhető, hogy Grossnál azoknak az állításoknak, amelyeket meg akar kérdőjelezni, kivétel nélkül a lengyel nemzet az alanya, az viszont, amivel ezt meg kívánja kérdőjelezni, egy lokális történet. Mit adhatna hozzá a jedwabnei gyilkosság nyilvánosságra hozása a nemzet történetéhez és emlékeztetéséhez, hogyan világíthatna rá egy ilyen „apróság” általános összefüggésekre? Nem gondolom, hogy a szerzőnek azzal kellene

mikéntjében), és hogy ezeknél izgalmasabb értelmezések is szinte tálcán kínálják magukat. A jedwabneiek ugyanis nem egyszerűen csak kioltották a zsidók életét, majd hazatértek aludni, hanem antropológusért kiáltó „törzsi táncok” egész sorát lejtették el, mielőtt „felfalták” áldozataikat. Ezeknek kettős céljuk volt. Egyrészt szimbolikusan áthárították a gyilkosság felelősségét a zsidókra oly módon, hogy a zsidókat szovjet kollaboránsként, a gyilkosságot pedig ennek pusztán megtorlásaként tüntették fel. Másrészt igyekeztek megfosztani a zsidókat egyedi azonosságuktól. A jedwabneiek a zsidókat olyan rítusok részesévé tették, melyek során nem egyénileg, csakis egységes tömegként jelentek meg, és amelyekben egyedi, sőt végül csoportos méltóságuktól is megfosztották őket. Vagyis azok, akik reggel még szomszédoknak mutatkoztak (értsd: a lehető legváltozatosabb egyéneknek), délre már csak és kizárólag zsidók voltak, ahonnan már csupán egy lépés, hogy estére egyáltalán nem voltak. A pogrom napja a modernitás szemszögéből is elemezhető. Bár teljesen igaza van Grossnak, hogy a jedwabnei vérengzés nagyon ódivatú volt például Auschwitzhoz képest, de a nap során igen fontos változások álltak be: míg kezdetben észlelhetően dühből gyilkoltak, addig a csúrnél már racionálisan cselekedtek, legalábbis abban az értelemben, hogy a lehető leghiggadtabban döntöttek arról, miként gyilkolhatnának hatékonyabban. Újabb és újabb gyilkolástechnikai innovációk révén tehát rohamosan növekedett a pogrom szervezethez. Eközben maguk az áldozatok is egyre pontosabban tudták, mi a „dolguk”. Eleinte hanyatt-homlok menekültek, a csűr felé menet viszont már, úgy tűnik, szinte ők is kötelességtudó hivatalnokai a meggyilkolásukra létrejött szervezetnek. Nagyon is beleférne ez abba az érvelésbe, amellyel Zygmunt Bauman azt kívánta megmutatni, hogy a holokauszt mélyen a modernitásban gyökerezik.¹⁷ Látható, hogy a gyilkosság belső időbeliségének figyelembevétele csak a gyilkolás mikéntjének, nem pedig a miértjének megértéséhez segít hozzá minket: jelentést tudunk adni a történet egyes elemeinek, például a csűr felgyújtása-

megtöltönie kötete lapjait, hogy a jedwabnei eset statisztikai értelemben vett reprezentativitását igazolja, vagyis nem azzal kívánom támadni Gross, hogy a lengyelek óriási többségének a zsidókkal szembeni viselkedéséről semmit sem tudunk meg a könyvből, és a jedwabneiek köre korántsem véletlen mintája az összes lengyelnek. Ehelyett úgy gondolom, az a kérdés, hogy a jedwabnei gyilkosok azon a bizonyos napon lengyelként hajtották-e végre tettüket, vagy valamilyen egészen más csoport képviselőinek gondolták magukat, esetleg antikommunistának, kereszténynek vagy éppen jedwabneinek. Mert csak akkor kell minden lengyelnek számot vetnie a *Szomszédokkal*, ha a válasz az, hogy a bűnösök mindenekelőtt lengyelek voltak azon a bizonyos napon. Gross – legalábbis expliciten – nem foglalkozik ezzel a problémával, hiányzik a kötetből a mézárás diszkurzív megközelítése, annak elemzése, hogyan beszéltek egymásról az áldozatok és az elkövetők, ami megkérdőjelezheti az egész vállalkozás, mi több, az egész incidenstörténeti program sikerét.

17 ■ Roland Barthes: *To Write: An Intransitive Verb?* In: uő: *The Rustle of Language*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1989. 11–21. old.

nak, de nem kapunk magyarázatot arra, miért történt a gyilkosság.

Várakozásunk tehát teljesült: valóban hiányzik a munkából az a regiszter, amelyben az incidenstörténész a maga tér- és időbeli kontextusába helyezve elbeszéli a traumatikus történetet, a trauma megmarad traumának, azaz a történelemben nem illeszkedőnek. A szöveg ettől persze még narratív, csak az elbeszélés nem erről szól, hanem éppen arról, amiről korábbi feltételezésünk szerint szólnia kell: a trauma feldolgozásáról. A történet valahogy így rekonstruálható: kedves lengyelek, eddig azt gondoltátok, hogy a holokauszt kizárólag zsidó–német relációban érthető meg, a lengyeleknek semmi közük hozzá, legfeljebb annyi, hogy ők is megszenvedték a náciakat. Ebből a könyvből viszont meg fogjátok tudni, hogy a zsidók meggyilkolásának a lengyelek aktív részesei voltak, és ezentúl így kell gondolnotok önmagatokra.¹⁸ Mivel a szövegben más narratíva nincsen, fel kell tennünk, hogy az a bizonyos könyv, amely megváltoztatja a lengyelek önazonosságát, megegyezik az imént ismertetett elbeszéléssel. Vagyis az elbeszélés, ha nem esik is egybe az elbeszélttel, mindenesetre beleesik. Az elbeszélés tehát nem egy másik elbeszélés hatástörténetét írja, hanem – úgy tűnik – a sajátját, a saját maga befogadásáról szól. Szólhat-e ilyesméről egy elbeszélés? Miért ne?! Csak akkor világossá válik az olvasó előtt, hogy a szöveg nem olyasmiről tájékoztatja, ami megtörtént, hanem olyasmiről, ami megtörténhet. Vagyis oda a valóságthatás, az elbeszélés szinte hivalkodik önnön fikcionalitásával. Ha nem tévedek, ezt nevezik az irodalomtudósok metafikciónak. Ugyanakkor az elbeszélő pozíciója is sajátosan alakul: a narrátor egyben szereplője is az általa írt történetnek. De nem olyan régmódián, mint például Caesar a *Gall háború*nak: a *Szomszédok* narrátora annak révén szereplője az általa elmesélt sztorinak, hogy a *Szomszédok* írását magát beszéli el. A narráció során a narrátor nem egyszerűen az elbeszélés alkotója, de az sem igaz, hogy az csak megtörténik vele; sem nem cselekvő, sem nem elszenvedő – ha jól okoskodom, akkor itt az 'írni' intranszitiv ige.¹⁹ Metafikció és intranszitiv írásmód – íme, itt áll előttünk kettő is a Hayden White által a traumatikus történet ábrázolására, precízebben: az ábrázolás korlátainak ábrázolására javasolt eljárások közül, csak itt ezek az írástechnikák a trauma feldolgozhatatlanságát fejezik ki.

De valóban jogosan értelmezzük-e ennek az elbeszélésnek a különösségét a narrátor elbizonytalanodásaként, vagyis a történetírás realista önképének feladásaként? Aligha. Az incidenstörténész számára az elbeszélés tényszerűségének megkérdőjeleződése, már csak a trauma feldolgozása melletti elkötelezettsége miatt is elfogadhatatlan. A *Szomszédok* narrátora számára a trauma megszüntetéséről szóló elbeszélés nem fikatív, hanem hipotetikus, aminek tényszerűsége igazolandó. Mivel az incidenstörténeti narratívában az elbeszélő nem egy történet jelentésének, hanem megtörténtének utólagos felismerését meséli el, az elbeszél-

lés tényszerűségét a történés előzetes bekövetkezéének bizonyításával lehet igazolni. Ha sikerül kimutatni, hogy a lengyelek igenis megölték zsidó szomszédjait, ha kiderül, hogy senki ember fia nem jelent meg Vaslui főterén 12 óra 8 perc előtt, akkor a könyv lengyel olvasója vagy az adás vaslui nézője kénytelen lesz belátni, hogy közössége nem az, aminek a könyv elővasása, az adás megtekintése előtt gondolta.

Így válik középponti jelentőségűvé az incidenstörténeti szövegben a „volt-e vagy sem?” kérdése (a „mi a jelentése annak, amit megtörténtnek hiszünk?” problémája helyett), amit a történész rendes gyakorlatában gondosan elkerül. Meglepheti ez az állítás azokat, akik olvastak már történeti szövegeket, hiszen azok folyton arról beszélnek, hogy valami volt-e vagy sem. Ám az, hogy volt-e ipari forradalom, nem ugyanolyan kérdés, mint az, hogy feltalálták-e a gőzgépet 1769-ben. Utóbbi valóban a feltalálás megtörténtét firtatja, előbbi azonban voltaképp nem is az ipari forradalomra kérdez rá, hanem a gőzgép feltalálásának a jelentésére. A történész azt fontolgatja, milyen jelentés tulajdonítható a Bastille megostromlásának, az incidenstörténetet meg az foglalkoztatja, hogy mi van akkor, ha július 14-én nem is járt senki a Bastille-nál.

És hogy mi a buktatójuk az ilyen dilemmáknak? Az, hogy nem lehet hitelt érdemlő megoldást találni rájuk, mivel a múlt, amint a neve is mutatja, elmúlt, azaz hozzáférhetetlen. Vegyünk szemügyre néhány példát arra, milyen képtelen állítások születnek abból, hogy Gross a forrásait folyton ugyanarról faggatja, azok pedig mást és mást mondanak róla, és semmilyen kritérium alapján nem lehet racionálisan dönteni hitelességükről. Hogy a zsidó vallomások hitelt érdemlőek, azt onnan tudjuk, hogy „a jedwabnei mészárlás zsidó szemtanúi nem hamisították volna meg a beszámolóikat lengyel szomszédjaik iránti rosszindulatból” (31. old.). De miért ne tették volna? Vagy másutt: „Szinte biztos, hogy Sobuta csak megjátszotta az elmebetegséget.” (33. old.) De miért bizonyos szinte? És így tovább. A könyv vége már-már az incidenstörténet paródiájaként is olvasható, mert *A források újfajta megközelítése* fejezetcím alatt arról olvashatunk, hogy e korszak esetében az a priori kritikai alapállást a történésznek fel kell cserélnie egy elfogadó attitűddel: Gross szerint úgy kell megtudni, mi történt, hogy minden beszámolót elfogadunk igaznak, amíg ki nem mutatjuk tartalmának ellenkezőjét. Tehát eleve igaznak gondoljuk, amikor egy jedwabnei lengyel a per során azt nyilatkozza, hogy a zsidókat nem ők, hanem a németek ölték meg? Szó sincs róla, mert – mint megtudjuk – csak a zsidók vallomásaira vonatkozik ez a szabály. A legdühítőbb mozzanat azonban mégis az, amikor Gross a vádlottak szavaira (miszerint a vizsgálat során verték őket) alapozva utasítja el a vádlottak szavainak hitelességét.²⁰ Láthatjuk, a történés megtörténtének latolgatása olyan döntő kísérlet a hipotetikus narratíva igazolására, amelynek nem figyelhetők meg a tapasztalati következményei. Így nem elég, hogy az incidenstörténész végül nem képes igazolni a trau-

ma feldolgozásáról szóló elbeszélése tényszerűségét, a múlt valóságának feltárása során mutatott tehetetlensége még kifejezetten meg is kérdőjelezi a közösséggel eredetileg tudatosítani kívánt traumatikus történés megtörténtét, a szenvedések valóságosságát.

Valahogy így fest felfogásom szerint az incidenstörténeti, vagyis a traumákat feldolgozni igyekvő, sőt minden, múlttal szembenézést szorgalmazó történelmi diskurzus anatómiája vagy inkább patológiája. Eredeti kérdésem az volt, feldolgozható-e történelmi elbeszélés keretében egy traumatikus történés. A válaszom ez: egy ilyen kísérlet nem érheti el a célját, közben pedig szükségképpen felszámolja eszközét, tudniillik a történelmi elbeszélést. Az incidenstörténet azonban önmegsemmisítő jellegén túl is veszélyt hordoz azért, hogy végső soron a „volt-e vagy sem?” kérdése köré szerveződik. Emiatt ugyanis egyfelől ismeretelméletileg kerül tarthatatlan helyzetbe a történetírás, amikor az incidenstörténész megpróbál azzá lenni, aminek a történész csak mondja magát: a történész pusztán feltételezi, hogy amit ír, az az, ami megtörtént, az incidenstörténész viszont bele is vág e feltevés ellenőrzésébe, és nem sikerül kimutatnia, hogy igaz. Vagyis a minden eddiginél realistább, „Piscoci urasabb” törekvés minden eddiginél relativistább eredményre vezet – elképzelni sem tudok ennél bényitőbbat. Másfelől „a volt-e vagy sem?” kérdése miatt az incidenstörténész módszertana épp a trauma, a szenvedés semmibe vevőivel válik rokonná, azaz erkölcsileg kétséssé. A különbség közöttük mindössze annyi, hogy míg a holokauszttagadó kihasználja azt, hogy nem lehet megmondani, mi történt valójában, addig az incidenstörténész az áldozata lesz ugyanennek. □

20 ■ Ilyesfajta okoskodás az is, amikor az egykori miniszterelnökről nevezetes, hazugságait felfedő beszédére hivatkozva állapítják meg, hogy hazug. Ám, ha hazug, miért hihetnénk el neki, hogy hazug?